

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Fazakas Gergely Tamás

**KÖZÖSSÉGÉRTTELMEZÉSEK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK
MAGYAR REFORMÁTUS IMÁDSÁGOSKÖNYVEIBEN
(A PANASZOS KÖNYÖRGÉS GRAMMATIKAI, RETORIKAI,
MŰFAJI ÉS ANTROPOLÓGIAI KÉRDÉSEI)**

DE Bölcsészettudományi Kar
2008

Az értekezés kiinduló pontjai és a témaválasztás indoklása

Az utóbbi évtizedek hazai kutatástörténetében, így a debreceni doktori iskola műhelyében is egyre jelentősebb érdeklődés mutatkozott az elbeszélő egyházi irodalom korábban kevésbé vizsgált műfajai, különösen a kora újkori prédikációk iránt. A külföldi trendekhez is kapcsolódva, ezek az elemzések a prédikációk retorikai, homiletikai és kegyességtörténeti szempontú szisztematikus vizsgálatán túl a propagandában, a közvélemény formálásában betöltött szerepeivel, a hallgatókra, olvasókra gyakorolt, mentalitástörténeti jelentőségű hatásaival is foglalkoztak, jelentősen hozzájárulva a 17. századi magyarországi közösségértelmezések, nemzETFelfogások feltárásához is.

1.) Disszertációnk alapos nemzetközi és hazai szakirodalmi áttekintése során azt a kiinduló pontot fogalmazza meg, hogy a kora újkori protestáns, elsősorban *református imádságok, imádságoskönyvek minden szempontból, de különösen a közösségértelmezések tekintetében sokkal kevésbé kerültek a kutatások előterébe*, mint például az említett prédikációk. Azon túl, hogy a magyar szakirodalomból – az utóbbi, szűk három évtizedben immár alaposabban vizsgált meditációirodalomhoz is képest – erősen hiányzott az imádságos kötetek szisztematikus feldolgozása, a protestáns imádságkutatás sokáig nemzetközi szinten is háttérbe szorult (a hazaihoz persze jóval kevésbé), különösen a felekezeti- és nemzeti identitásképződés története szempontjából. Munkánk aktualitását jelzi az a legújabb, jelentős állami támogatásban részesített nagy-britanniai imádságkutató projekt a durham-i egyetem szervezésében, mely 2007 végén kezdődött, és mely – más célkitűzések mellett – úgy kíván foglalkozni bizonyos, 1540 és 1940 (!) között írt angliai imádságokkal, hogy azoknak *a nemzeti identitás formálására tett hatástörténetét is vizsgálja*.

2.) Kutatásainkat indokolja, hogy az imádságok és imádságoskönyvek a prédikációknál is intenzívebb hatást gyakoroltak a kora újkorban.

2. 1.) Egyrészt e szövegek a prédikációknál jóval szélesebb közönség számára készültek, azzal a céllal is, hogy a lehető legtöbb olvasni tudó embert ériék el. Az imádságoknak egészen más létmódjuk volt, mint a prédikációknak. Ez utóbbiak ugyanis elsősorban élőszóban tudtak hatni, s ha nyomtatásban meg is jelentek, akkor azokat a prédikációs köteteket nagyobbreszt a prédikátortársak olvasták, elsősorban példaadó munkákként. A középkori mintáig visszanyúló kora újkori imádságos- és meditációs könyvek, illetve az imádságokat, meditációkat és gyakorlati kegyességi tanácsokat tartalmazó – a jelen disszertációban éppen csak érintett – devóciós útmutatók, mintakönyvek, életvezetési könyvek (angol terminussal: *conduct books*) és hasonlóak azonban főképp laikusok magánhasználatára íródtak, sőt bizonyos imakönyveket liturgikus, még inkább paraliturgikus alkalmakon, például házi áhítatokon is használhattak. E magán- vagy (kis)közösségi olvasásra szánt kötetek kiadás- és nyomdatörténeti szempontból is jelentős karriert futottak be, mint arról disszertációnkban részletesebben is értekezünk.

2. 2.) Másrészt az olvasók által szó szerint újramondható és egyszerre mintaként is szolgáló meditációk, és mindenek előtt az imádságok szinte kizárólag *első személyben* íródtak. Grammatikai jellegzetességük miatt ezeket könnyebben lehetett interiorizálni, könnyebbé vált a szövegben megfogalmazott teológiai üzenet átsajátítása, a kegyességi attitűddel való azonosulás, mint például a hallgatósághoz/olvasóközönséghez leginkább többes szám második személyben szóló prédikációs szövegekhez való viszonyulás. Az egyes szám első személyű lelki énekeket (mint imákat) vizsgáló Oláh Szabolcs, illetve Heltai János kutatásai nyomán elmondható, hogy némileg hasonló a helyzet az egyházi énekek, a nagyrészt közösségi (gyülekezeti és iskolai), kisebb részben magánhasználatra készült énekeskönyvek esetében is. Hiszen bár ezek „igen gyakran egyszerűen az énekelt ígét jelentették, azaz

tartalmukat tekintve a prédikációkhoz hasonlóan a legáltalánosabb értelemben vett tanítást szolgálták, ugyanakkor *aktívan vonták be a hívőt az istentiszteletbe*, mivel széles érzelmi skálán nyújtottak lehetőséget a hitnek az egyén vagy a gyülekezeti tag szerepköréből való megragadására és megvallására” (Heltai János), és mivel *grammatikailag és pragmatikailag is lehetővé tették ezt az azonosulást* (Oláh Szabolcs).

Az értekezés célkitűzései

A jelen disszertációban vizsgált protestáns közösségértelmezések szempontjából fontos református imádságoskönyvek könyörgései nagyrészt *a többes szám* első személyt használták. Azáltal, hogy az olvasó az imádságokat szó szerint, saját hangján szólaltathatta meg, könnyebbé válhatott az adott közösséghez való tartozás. Ezen imádságok esetében a Peter Burke szerinti *szolidaritás* kifejezésére és átélésére nyílt lehetőség: a befogadó/újramondó egy általa is *elképzelt* (imagined), pontosabban: írott és/vagy elmondott könyörgések, vagyis *szövegek által megteremtett* közösség (textual community) tagjává válhatott (Benedict Anderson, illetve Brian Stock és Patrick Collinson fogalmai).

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a disszertációmban vizsgált imádságoskönyvek szövegei által felkínált többes szám első személyű közösségi reprezentációs minták *ténylegesen miként befolyásolhatták* a kora újkori olvasók különböző típusainak gondolkodását, *hogyan hatottak a különböző közösségekhez való tartozás tudatára*, hogyan formálták az egyes „elképzelt” közösségek határait, az egy újabb, társadalom- és mentalitástörténeti szempontú kutatás feladata lehet. Disszertációmknak ezért az a célja, hogy elsősorban *az imádságoskönyvek, imádságok textusait* vizsgálja. Azt a kérdést fogalmazza meg, hogy az imádságok *grammatikája és tropológiai rendszere*, valamint *antropológiai horizontja* milyen közösségértelmezési lehetőséget jelölhetett ki az olvasók számára; hogy az imák megszólaltatásával milyen közösséghez való tartozásra, milyen közösség „elképzelésére” adódhatott lehetőség. S talán azt is meg lehet állapítani egy ilyen típusú szövegvizsgálattal, hogy az imakönyvek és más imádságok *szerzőinek* milyen közösségképzeteik voltak.

Mindennek azért is van jelentősége, mert a kora újkorral foglalkozó nemzetközi és hazai szakirodalom még az utóbbi időben is sokszor arra kényszerül, hogy a magukat makacsul tartó, meggyőződéssé vált, Elie Kedourie, Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric J. Hobsbawm és mások meghatározta, máskülönben továbbra is alapvetőnek tekintett felfogásokkal szemben azt hangsúlyozza, hogy *a nemzetben való gondolkodás* (sőt, a tágabb értelemben vett *nacionalizmus* is) *semmiképpen sem a 18–19. század terméke vagy a modernizáció egyik megjelenési formája* (Adrian Hastings, Richard Helgerson, Peter Burke, Patrick Collinson; valamint Benda Kálmán, Szűcs Jenő, Péter Katalin, és nyomukban több magyar szerző az utóbbi bő két évtizedben). Története (nem is *előtörténete*) inkább *a kora-újkorban, sőt a középkorban kezdődik*, és – disszertációm szempontjából ez különösen jelentős – erőteljesen függ a bibliai nyelvet interiorizáló (talán nagyjából protestáns) vallásosságtól, illetve, ezzel összefüggésben, az anyanyelvű irodalom elterjedésétől. Ezt a szempontot különösen is érdemes figyelembe venni *a kora újkori magyar református imádságoskönyvek grammatikáját és retorikáját vizsgálva, a felekezeti és nemzeti közösségértelmezések összefüggésében*.

Disszertációmknak azokkal az imádságoskönyvekkel foglalkozhatunk részletesebben, vagy legalább rövidebb elemzések, említések erejéig, amelyek a közösségvállalás és a panaszos önszemlélet markáns megjelenítése szempontjából voltak fontosak a 17. század második felének (elsősorban) tragikus időszakában keletkezett szövegei közül, illetve szerzőik tekintélye és kiadástörténeti jelentőségük miatt erősebben befolyásolhatták olvasóikat. (Bár, mint jeleztük, *a konkrét mentalitástörténeti hatásokkal* ebben a dolgozatban nincs terünk

foglalkozni.) A 17. század második felének kötetei közül e szempontból leginkább figyelemre méltónak a részletesen elemzett Kemény János, Köleséri Sámuel, Técsi J. Miklós, Filepszállási Gergely és Szöllősi Mihály, illetve az időnként érintett Otrókcsi Főris Ferenc és mások munkái tűnnek. Céljaink szerint a meditációs köteteket, a vegyes ima-énekeskönyveket, valamint az akár ez utóbbi két típust is magában foglaló, *különböző alkalmakra írott imákat tartalmazó köteteket* nem vizsgáljuk jelen dolgozatban.

Heltai János úgy látja, hogy az „imádság műfaja a közösségi és egyéni hitéletet szolgáló valamennyi kiadványtípusban megtalálható. Hiszen bibliakiadás, prédikációs- és énekeskönyv, katekizmus és ágenda szinte nem létezik néhány nyitó vagy kíséző imádság nélkül. Sőt igen gyakran önálló részt, alfejezetet képeznek. Sem formailag, sem tartalmilag nem könnyű tehát eldönteni, mely művek tartoznak e kiadványcsoporthoz.” Az itt felvázoltak szerint igen kiterjedt szövegcsoporthoz *imádságoskönyveken kívüli* elemeivel, s így továbbá az imádságként funkcionáló énekekkel, zsoltárokkal, liturgikus és prédikációkon belüli imákkal stb. terjedelmi korlátaink miatt nem foglalkozhattunk szisztematikusan, csak indokolt esetekben érintettük ezeket.

Az értekezés alkalmazott módszerei

1.) A vázolt kérdésekre felelni kívánó, *retorikai, műfaji és imádságelméleti szempontból reflektált* elemzéseinket az 1650-es évek végén, 1660-as évek elején, vagyis Erdély török (tatár és lengyel) pusztításának időszakában keletkezett néhány panaszos imádságoskönyvén kíséreljük meg működtetni. A *nyomda- és kiadástörténeti szempontú* elemzéseink tapasztalata alapján vizsgálatainkat ki kellett terjesztenünk a gyászévtized időszakára is. Ugyanis az 1670-es, 1680-as évek Habsburg-üldözéseinek éveiben (sőt, néhány esetben még a Rákóczi-szabadságharc idején is) bizonyos nyomdák újra és újra megjelentették a korábban napvilágot látott imádságoskönyveket, mutatis mutandis aktuálisnak érzelve a megelőző pusztítások alkalmával írt szövegeket. Ezek szerint például Técsi J. Miklós először 1659-ben megjelent *Lilium humilitatis*a alkalmas volt arra, hogy a 17. század közepi török-, tatár- és lengyelpusztításról, illetve az erdélyi hadsereg ezeket megelőző kudarcáról, majd krími fogságáról szóló interpretációja bekerülhessen a gyászévtized 15–20, illetve a Rákóczi-szabadságharc elejének bő 40 évvel későbbi politikai és felekezeti szituációjában keletkezett imádságoskönyvek közösség- és történelemértelmezései közé is. Úgy tűnik számunkra, hogy bizonyos imádságoskönyvek *elsődleges*-, 1650–60-as évekbeli, illetve *későbbi*, 1670–90 körüli, *történetileg utólagosnak számító kontextusai* tapasztalati horizontjának összeolvadása azért volt lehetséges, azért lehetett a gyászévtizedben lényegében változtatás nélkül újból és újból kiadni a korábbi köteteket, mert hasonló tropológiát és topológiát működtettek, mint az ekkoriban *elsőként* kiadott imádságoskönyvek és más szövegek. A Köleséri Sámuel imádságoskönyvéről szóló fejezetben ezt a megállapítást kíséreljük meg bizonyítani *imádságelméleti és tropológiai* szempontú elemzések során. A Técsi J. Miklós kötetéről szóló részben pedig a *kiadástörténet*, valamint bizonyos *nyomdai programok* értelmezésével próbáljuk meg alátámasztani feltevésünket. Az említettek, illetve Filepszállási Gergely és Szöllősi Mihály imádságoskönyvei közösségértelmezésének vizsgálata alkalmával azonban két dologra is ügyelnünk kell. Egyrészt ha a 17. század általunk kutatott második felében, illetve a kutatásaink során áttekintett korábbi évtizedekben *ugyan hasonló tropológiával látszanak is működni e szövegek, a következő néhány évtized mégiscsak hozhatott szemléleti, önértelmezésbeli változásokat*. Másrészt még egy adott korszak hasonló tropológiát működtető különböző szövegeinek kontextusa sem tekinthető automatikusan homogénnek, az egyes imádságoskönyvek applikációja minden esetben sajátos értelmeket is intencionálhatott. (Melyek persze a korabeli befogadás számára nem feltétlenül váltak a hasonló tropológiájú szövegek *önálló* jelentéseivé.)

2.) A korszak általunk vizsgált imakönyveit elsősorban a panaszos retorikájú megszólalásmód egységesíti, keletkezésüket fogsághelyzet, háború, üldöztetés vagy valamilyen más nyomorúság indokolja, illetve ehhez hasonló helyzethez kötődő olvasói szerepet intencionálnak. A disszertációnkat érdeklő, grammatikai szempontból többes számú megszólalásokat Szilasi László nyomán vizsgáljuk, aki azt állapította meg, hogy a magyar művelődéstörténetre általánosságban is jellemző az *egyéni* panasz szoros összefonódása a siralom *közösségi* megszólaltatásával. Az általa elemzett kora újkori versek azonban néhány esetben grammatikai szempontból is csak felhívó jellegűek maradtak, pragmatikai szempontból azonban semmiképpen sem közösségi énekként funkcionáltak. Az ő történeti áttekintése szerint csak Kölcsey *Hymnusának* közös újra- és újraéneklése valósíthatta/valósíthatja meg azt az intenciót, amelyet már Rimay János *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című verse kijelöl, hogy az imádságban megszólaló közbenjáró „a közösséghez való beszédet, az Istenhez történő odafordulást és (nem utolsósorban) a közöttük történő közvetítést egyetlen, prozopopeikus beszédsszituációban összegezze: hogy a közösség valóban vele és általa, az ő hangján és az ő orcájában, képviselője által kesereghessen, sírhasson, kiálthasson Istenéhez”.

Minket elsősorban a többes szám első személyű, közösségben vagy magánosan újra-újraolvasott vagy újramondott könyörgéseket magukban foglaló, a 4. és 5. módszertani tételben említendő (bonyolult és bizonytalan) tipológia szerint *koherensként értelmezhető* panaszos imádságoskönyvek érdekelnek, melyek grammatikája, retorikája a fentiekben jellemzettekhez hasonló beszédsszituáció lehetőségét teremtette meg a könyörgő számára, ezzel hozzájárulva a közösségek megképzéséhez, határaiknak artikulálásához.

3.) Disszertációnkban a (panaszos) imádság *performálását* elemezzük 17. századi angol, magyar és latin nyelvű, elsősorban református kontextusban, *történeti-antropológiai szempontokat* alkalmazva. Arra figyelünk, hogy az *imádságok őszinteségének problémáját* középpontba állító 17. századi magyar reformátusok miként vélekedtek a (panaszos) imádsággal kapcsolatos látható, testi megnyilvánulásokról.

4.) Kemény János *Gilead Balsamuma* című, 1659-ben, a krími tatár fogságban írott, majd Sárospatakon megjelent munkájának finom reflexióit olvasva foglalkozunk az *imádságos kötetek kora újkori tipologizálásának kérdésével* is. Azért fontos disszertációnk számára ez a kora újkori fogalmi apparátusra tekintettel lévő terminológiai tisztázás, mert így határolható körül értekezésünk már jelzett elsődleges érdeklődési köre. Az „*élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgáló*” imádságoskönyvek helyett (ld. Révész Imre, Nagy Géza és Heltai János fogalmait) inkább olyan *konkrét történelmi szituációkban* keletkezett, *koherens szövegkorpuszokként értelmeződő* köteteket elemzünk disszertációnkban, amelyek a 17. század második felében *különösen fontosak lehettek a magyar református (egyszerre nemzeti- és felekezeti jellegű) önreprezentáció számára*. A korabeli szóhasználatra tekintettel lévő saját kutatásaink, illetve Heltai János említett monográfiája alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az RMNy-t még hiányoló, 1655 – pontosabban az *Erdély pusztulásához köthető 1657 – utáni* időszakban, és aztán főképp a *gyászévtizedben* jelenik meg a minket érdeklő imádságoskönyv típus. Vagyis minden bizonnyal valóban ezek a tragikus történelmi helyzetek teszik lehetővé eme imádságoskönyv műfaj kialakulását és (még inkább) dominanciáját. Mint Heltai monográfiája is mutatja, az említett két típus közül ezt megelőzően a legkülönfélébb alkalmakhoz köthető imádsággyűjteményeket adtak ki.

5.) Az alaposabb kutatásokat *megelőzően*, a potenciálisan *vizsgálandó* gyűjtemények bibliográfiai összeállítása során problematikusnak mutatkozott a dolgozatunkat elvileg

érdeklő imádságoskönyvek precíz összeállítása. Egyrészt még nem jelent meg az 1655 utáni korszakra vonatkozó RMNy-bibliográfia, bár P. Vásárhelyi Juditnak és Heltai Jánosnak köszönhetően több alkalommal bele tudtunk nézni a készülő cédulákba. Különösen a 17. század utolsó évtizedeire vonatkozó szisztematikus kutatásra azonban elsősorban csak a korábbi retrospektív bibliográfiáktól elindulva volt lehetőségünk. Másrészt igen hasznos lett volna számunkra egy, az 1655 utáni időszakra vonatkozó, Heltai János kiváló friss monográfiájához hasonló műfaji szempontú RMNy-feldolgozás is. Harmadrészt *előre* nem lehetett biztosan tudni, hogy a vizsgálatra kiválasztott imádságoskönyveken túl fontos lehet például Szathmárnémeti Mihály *Mennyei Tárház Kultsa* című, a 17–18. században rengetegszer kiadott imakönyve. Ugyanis e kötetről a (korabeli és modern) hatás- és értelmezéstörténet hagyományosan úgy vélte, hogy az *élet különböző alkalmaira írott könyörgéseket* tartalmazó gyűjtemények csoportjába tartozik. Azonban egyrészt a már említett kiadás- és nyomdatörténeti kutatás módszerével, másrészt az ezekkel szorosan összefüggő *praeliminária-értelmező szempontunk* érvényesítésével arra a következtetésre jutottunk, hogy több esetben, így Szathmárnémeti imakönyve esetében is figyelembe kell venni a szöveg kontextusát: a paratextusok intencióit, illetve az adott imádságoskönyvvel *együtt kiadott* vagy azzal csak *egybekötött* imakönyvek, így például Técsi vagy épp Pósházi János könyörgéseinek (egyébként Szathmárnémeti szövegével kölcsönös!) hatását. Vagyis történetitlen lenne egy olyan értelmezés, amely dekontextualizált módon tipologizálva szólna ezekről a műfaji kérdésekről, és radikálisan különböző olvasási stratégiákat rekonstruálna. Ilyen irányú vizsgálataink során azokra a magyar és idegen nyelvű tanulmányokra kívánunk támaszkodni disszertációnkban, amelyek megkíséreltek kidolgozni egy olyan kutatási irányt, amely a 16–17. századi művek praelimináriáit meghatározónak tekintik az értelmezésben (Kevin Dunn, Wolfgang Leiner, Hargittay Emil).

6.) Nemcsak az imádságoskönyvek tipologizálását problematizáljuk disszertációnkban, hanem a kora újkori imádságelméleti munkáknak és reflexióknak a *panaszos és siralmas imádságokra vonatkozó terminológiáját* is. (Guilielmus Amesius, Medgyesi Pál, Komáromi Szvertán István, Martonfalvi Tóth György, Pósházi János, Szathmári Pap János stb.) Egy ilyen típusú, komplex vizsgálat tehát *a romantika korától kezdve kialakult műfaji felfogások háttérbe szorításával* lehetséges, Tüskés Gábor szerint olyan „közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok)” figyelembe vételével, „amelyek adott történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak”. Bartók István, illetve az itt idézendő Imre Mihály nyomán az a célunk, hogy hozzájáruljunk az imádság műfajának „emancipációjához”, „visszahelyezzük az »irodalom« kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették.”

7.) Az imádságirodalomra vonatkozó német, angol és magyar nyelvű *historiográfia áttekintésével* szisztematikusán feldolgozzuk a *használati irodalomnak, építő (vagy épületes) irodalomnak, aszketikus irodalomnak*, illetve *devóciós* vagy *kegyességi irodalomnak* nevezett, kiterjedt szövegcsoporthat integrált műfajok szakirodalmi interpretációit.

8.) Jelen disszertáció érdeklődése elsősorban a nyomtatott nyilvánosságra terjed ki. A megelőző kutatásaink azonban részben felvállalhatták a kéziratos imádságkultúra vizsgálatát is (az orális hagyománnyal azonban nem foglalkoztunk). Így a befejező részben, a továbblépés lehetőségeit megfogalmazva egy, a 17. századi manuscriptumok sűrű erdejében talált, a szakma előtt korábbi publikációnkig ismeretlen imádságoskönyvet értelmeztünk. Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna egyes szám első személyű panaszos könyörgéseinek elemzése korántsem esetleges választás eredménye. Egyrészt a szerző rendkívül *tudatosan szerkesztett műalkotása* az egész disszertáció *grammatikai, retorikai és műfaji alapkérdései*

szempontjából meghatározó számunkra, hiszen műfajilag és tropológiaiag nagyon hasonló, grammatikailag nagyon különböző a vizsgált, grammatikailag a közösség nevében megszólaló imádságoskönyvekhez képest. Másrészt, hogy a személyes kutatástörténetre is reflektáljunk, e korpusz kolozsvári „megtalálása” és a szakmai közvélemény előtt történő bemutatása indított el minket öt évvel ezelőtt véglegesen azon imádságtörténeti kutatások felé, amelyek eddigi eredményeit disszertációnkban foglaljuk össze.

Az értekezés eredményei

1.) Magyar nyelven Incze Gábor 1931-es monográfiája óta nem tekintették át szisztematikusan a hazai és nemzetközi imádságtörténeti, különösen az imádságoskönyvtörténeti kutatásokat, jelen disszertáció és az adott fejezetre épülő publikációnk ezt az adósságot törleszti.

2.) Disszertációnk reflektált módon kapcsolódik az egyre határozottabban körvonalazódó német és angol imádságtörténeti kutatásokhoz. Szerencsés egybeesésnek tartjuk, és témaválasztásunk indokoltságát támasztja alá, hogy az államilag is jelentősen támogatott brit bölcsészeti projektek közé legfrissebben éppen a kora újkori (és újkori) imádságtörténet, különösen annak a nemzettudatra, közösségértelmezésekre gyakorolt hatásvizsgálata került be.

3.) Disszertációnk a szakirodalomban elsőként értelmezi részletesen Köleséri Sámuel, Técsi J. Miklós, Szöllősi Mihály, Filepszállási Gergely és Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyveit.

4.) Az imádságtörténeti és -elméleti kutatás által kevésbé érintett műfaji jellegű problémák disszertációbeli tárgyalása terén elért eredmények segíthetik, segíthetnék az amúgy sem olyan népszerű kutatási terület emancipálódását a kultúr- és irodalomtörténet diszciplínáin belül. Ahogy Tüskés Gábor – más műfajokra irányuló – kutatásának célja, hogy „hozzájáruljon a használati irodalom körébe sorolt műfajok elkülönítéséhez, segítse a tényleges korabeli irodalmi termelés és fogyasztás sajátosságainak megragadását,” úgy jelen disszertáció is ezt próbálta elérni saját vizsgálati területén, a 17. századi panaszimákra vonatkozó terminológia áttekintésével. Kemény János *Gilead balsamumának* alapos elemzésével pedig a 17. század közepi imádságoskönyvekre vonatkozó reflexiókat tártuk fel.

5.) Feldolgozásunk fentebb említett nehézsége volt, hogy kutatásaink során nem volt lehetséges a dolgozatunkat potenciálisan érdeklő imádságoskönyvek listáját precízen összeállítani. Imádságtörténeti vizsgálataink egyik eredménye ennek a problémának az indoklása során mutatkozhatott meg. Azt bizonyítottuk, hogy korántsem lehetséges egyértelműen a módszertani megfontolások között említett szakirodalmi felfogásra (Révész Imre, Nagy Géza) hagyatkozva tipologizálni a 17. századi imádságoskönyveket, és minden nehézség nélkül, a csoportok valamelyikébe besorolni ezeket. Elemzésünk során azt mutattuk meg, hogy mind a *kézikönyv jellegű*, többféle imát magában foglaló, mind a *koherens szövegkorpuszoknak* tűnő, valamilyen konkrét történelmi helyzetben keletkezett imádságoskönyvek olvasási stratégiáit *erőteljesen befolyásolja* három fontos tényező.

Egyrészt az adott imádságos kötet paratextusai: cím, esetenként a mások által írt ajánló versek vagy a mottóként érthető textus, a praefatiók, illetve akár a tartalommutató is.

Másrészt mindenképpen hatnak rájuk *különböző kiadástörténeti összefüggések:* milyen nyomdai program keretében jelennek meg, milyen más művekkel együtt adják ki vagy kötik össze utólag ezeket.

Harmadrészt szükséges tágabban is megvizsgálni ezeknek a 17. század második felében megjelent imádságoskönyveknek a kontextusát, illetve rekonstruálni a korabeli felhasználók, befogadók által a kötetekkel szemben megfogalmazott elvárásokat.

6.) Nemzeti imádságunk és modern nemzettudatunk kialakulása szempontjából igen fontosnak tűnik annak bizonyítása, hogy a Szilasi László által rekonstruált, hosszú líratörténeti folyamathoz képest jóval hamarabb, már a kora újkorban lehetséges volt az olvasók számára nemhogy grammatikailag, hanem pragmatikailag is azonosulni a beszélői hanggal azokban az ima- (és bizonyos ének)szövegekben, amelyeket a Burke-i értelemben vett magyar nyelvközösség tagjai imádkoztak el/énekelték el újra és újra. *Disszertációnk fő célja szerint így járul hozzá a 17. század második fele bonyolult nemzeti és felekezeti szempontokat működtető közösségértelmezéseinek vizsgálatához.*

7.) Disszertációnk a magyar szakirodalomban elsőként kontextualizálja a 17. századi református imádság performanciájának kérdéseit: a (panaszos) könyörgés látható, testi megnyilvánulásait történeti-antropológiai szempontok szerint vizsgálva.

8.) Az elmúlt néhány évben imádságoskönyv kutatásaink céljai közé tartozott, hogy – OTKA támogatással – feltárjuk és megjelentessük ezeket az elfeledett, de korukban igen népszerű, sokszor kiadott, vagy épp sohasem publikált szövegeket. Így disszertációnkhoz három kritikai szövegkiadás kapcsolódik. Köleséri Sámuel és Técsi J. Miklós imádságoskönyveit már publikáltuk, Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna kéziratos kötete, mely a kutatók számára a róla írt tanulmányunkig teljesen ismeretlen volt, megjelenés előtt áll. Ezeket a kiadásokat terjedelmi korlátok miatt nem lehetett jelen disszertáció függeléként megismételni, de a publikációs listában feltüntetett edícióink könnyen elérhetőek. A kiadásokat kísérő tanulmányok – csupán a konkrét szövegkritikai bevezető elhagyásával – bekerültek disszertációnkba.

A disszertáció tárgyában megjelent publikációk

I.) Szerkesztett kötetek

1. *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról* (a Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma), szerk., bev. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.
2. *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről* (Studia litteraria, XLV.), szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2008.
3. *Bán Imre emlékezete (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből III.)*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, HOLLÓSI Gábor, bev. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2006.

II.) Tanulmányok lektorált szakmai folyóiratban vagy tanulmánykötetben

1. *Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban. Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései = Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról* (a Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma), szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 95–147.
2. *Egy 18. századi kéziratos Praxis pietatis-másolat* (GYÖRI L. Jánossal), = *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi magyar puritanizmusról* (a Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma), szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 230–237.
3. *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház. A mi-tudat kérdése a XVII. századi protestáns imádságirodalomban = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről* (Studia Litteraria, XLV), szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2008, 186–210.
4. *Törekvések a „savanyú fekete kökény” megédesítésére (Fejezetek a protestáns imádságirodalom kutatástörténetéből) = A Lelkiségtörténeti Kutatóműhely konferenciakötete*, szerk. SELESTEI NAGY László, Piliscsaba, Pázmány Péter Tudományegyetem, 2008 (közlésre elfogadva).
5. *„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni” Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. GÁBOR Csilla, BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Scientia, 2007, 259–278.
6. *Técsi J. Miklós Lilium humilitatisának (1659) kiadás- és imádságtörténeti kérdései*, Könyv és Könyvtár, 2007, 53–146 (Szövegkiadással. Klny. is.)
7. *A kora újkori magyar kálvinizmusról – angolul*, BUKSZ, 2006. nyár, 142–152.
8. *„El-távozott a’ mi-magyar Izraélünküül a’ dicsősség” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból)*, Könyv és Könyvtár, 2005, 65–124. (Szövegkiadással. Klny. is.)
9. *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány) = Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Budapest, Szerzői kiadás, 2005, 99–114.

10. „Mesterségükben disputálók” vitája – Hitvitázó iratként értelmezhető-e Tolnai Dali János Váci P. Andrással polemizáló könyve? = *Religió, retorika, nemzettudat a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 401–423.
11. *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában. A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése*, Könyv és Könyvtár, 2004, 27–63, klny is.
12. *Vitéz Zsuzsanna kéziratossá imádságoskönyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*, Könyv és Könyvtár, 2003, 39–63, klny. is.
13. „Mesterségükben disputálók” vitája II. – Váci P. András *Replica* című műve és a Tolnai-Váci polémia újraértelmezése = *Retorika, interpretáció, szövegértés* (Studia Litteraria, XLI), szerk. BITSKEY István, 2003, 111–131.
14. *Kánonok és hagyományok szövevénye (Töprengések Győri L. János A magyar reformáció irodalmi hagyományai című könyve kapcsán)*, Hitel, 2000/12, 93–103.

III.) Sajtó alá rendezés

1. *Vitéz Zsuzsanna kéziratossá imádságoskönyve (1684)*, s. a. r., kísérőtanulmány, jegyz. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008 (Csokonai – Források, Régi kortársaink), (közlésre elfogadva).
2. *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2007, 1–94. Szövegkiadással. Klny. is. (Ld. II/6!)
3. „El-távozott a’ mi-magyar Izraélüntül a’ dicsőség” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból), Könyv és könyvtár, 2005, 65–124. Szövegkiadással. Klny. is. (Ld. II/8!)
4. *Nagyari József prédikációi*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai–Források), 2002. (Munkatársként.)

IV.) Recenziók

1. *Egy XVII. századi „kegyességi sikerkönyv” mai olvasási lehetőségei – Gondolatok Medgyesi Pál Praxis pietatis-ának legújabb kiadásáról*, Egyháztörténeti Szemle, 2005/1, 116–122.
2. *Erdélyi irodalom- és művelődéstörténet egy cambridge-i magyar kutató távlatából (Gömöri György: Erdélyi merítések)*, Debreceni Disputa, 2004/6, 46–50.

V.) Szakmai beszámolók

- 1.) *Kálvinizmus a perifériákon: vallás és civil társadalom az európai kultúrkör peremén (Nemzetközi tudományos konferencia Debrecenben)*, Debreceni Szemle, 2008/3; valamint Református Tiszántúl, 2008/3 (mindkettő közlésre elfogadva).
- 2.) *Medgyesi Pál (redi)vivus. Tudományos konferencia a magyar nyelvű Praxis pietatis megjelenésének 370. évfordulóján*, Református Tiszántúl, 2006/6, 8–9.
- 3.) *Brit-magyar együttműködés a kora újkor kutatásában*, Debreceni Szemle, 2005/1, 151–153.
- 4.) *Emlékezés a 100 esztendeje született Bán Imre professzorra*, Református Tiszántúl, 2005/6, 21–22.